भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Mar

वर्ग संख्या
Class No. 891.22

पुस्तक संख्या
Book No. K241 Vr

रा० पु०/ N. L. 38.

MGIPC—S4—59 LNL/64—1-1?-65—100,000.

Mulhar Mahadeo Shastri
9th March 1884
Paid 6 annas

विक्रमोर्वशीनाटक.

ह्या संस्कृत नाटकाचें मराठी भाषांतर

कृष्णशास्त्री राजवाडे.

ह्यांनीं केलें

तें

पुणेंयेथें

सुविद्याप्रकाश

छापखान्यांत छापिलें

SHELF LISTED

शकें १७९६.

सन १८७४.

NATIONAL LIBRARY
NO. 7830
DATE 29.2.24
CALCUTTA

किंमत ॥। आणें.

सन १८४७ चा आक्ट २० वें व सन

१८६७ चा अक्ट २५ प्रमाणें रजिस्टर

केलें असे.

Mar
891.22/K241

प्रस्तावना.

गीर्वाण भाषाही कोणत्याही भाषेच्या भूषणाची पेटीच होय ह्या भाषेंत रस, गुण आणि अलंकार अनेक आहेत त्या योगानें ही वाचणाऱ्यास परमाल्हादायक आहे, या भाषेप्रमाणें आनंद देणारी दुसरी भाषा थोडीच असें विद्वानास माहीत आहेच.

ही भषा गद्य पद्यात्मक कविता रूपानें रसिकांस परमाल्हाद देते कारण मोकळ्या वाक्या पेक्षा कविते पासून आल्हाद फार होत असतो जसी दोष रहित उत्तम नायिका रस, भाव, गुण आणि अलंकार यांच्या योगानें अंतःकरणास परमाल्हाद देते तशी दोष रहित कविता शृंगारादिक रस, प्रसादादिक गुण, रत्यादिक भाव आणि उपमादिक अलंकार यांच्या योगानें अंतःकरणास परमाल्हाद देते.

कविता एक रमणीच होय, शद्ब आणि अर्थ हे तिची मूर्ति, रसादि व्यंग्य हें तिचें जीवित आणि उपमादिक अलंकार हे हारादिकांसारखे होतें असें प्रताप रुद्रांत सांगितलें आहे.

कविता रूपानें भाषेचा परिणाम झाला असतां तिला गोडी फार येते, ती गोडी आणणें ही उत्तम कवीची शक्ती आहे पहा, कालीदास, भवभूति ओज, दंडी, बाण आणि श्रीहर्ष इत्यादिकांच्या कवितेंत जी असाधारण गोडी दिसतें ती त्या कवींची शक्तीच होय, त्या सर्व कवींमध्यें कालिदास हा मुकुट मणिच होय. त्याच्या महत्वा विषयीं असा एक श्लोक आहेकीं; पुरा कवीनां गणना प्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्टितकालिदासा ॥ अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावा दनामिका सार्थक नामभेया ॥ १ ॥ अर्थ—पूर्वीं सर्व कवींच्या गणना प्रसंगीं प्रथमांगुलीनें कालिदासाची गणना केली अनंतर त्याच्या बरोबरीचा दुसरा कवि दुसऱ्या अंगुलीनें गणावा तर तसा कोणीच नाहीं ह्मणून दुसऱ्या अंगुलीचें नांव अनामिका पडलें हें यथार्थच आहे.

कालिदासानें शकुंतला नाटक, विक्रमोर्वशी नाटक, मालविकाग्निमित्र नाटक आणि हास्यार्णव नाटक अशीं चार नाटकें केलीं आहेत त्यांमध्यें शकुंतला नाटकांत तर या कवीनें केवळ रस ओतला आहे त्याचा अनुभव सर्व रसिकजनांस आहेच हा कवि बहुतेक संकृत विद्वानास अत्यंत मान्य आहे त्या कवीनें केलेलें जें विक्रमोर्वशी नाटक त्याचें हें मराठी भाषांतर करून सांप्रत विद्वज्जनास सादर केलें आहे.

ह्या नाटकांत धीरोदात्त नायक, संभोग आणि विप्रलंभ असा उभय विध शृंगाररस प्रधान आहे आणि करुण रस अंगभूत आहे, प्रसंगानुरूप इतर रसही सूचित आहेत.

भाषांतर ह्मटलें ह्मणजे मूळ ग्रंथाहून भाषांतरांत न्यूनाधिक होऊनये पण संस्कृतात थोड्यों शद्बानीं बहुतार्थाचा संग्रह करितां येतो तसा भाषांतरांत संग्रह करितां येत नाहीं तथापि मूळाचा अर्थ न सुटतां आधिकार्थाचा संग्रह कोठें कोठें केला आहे.

संस्कृतांतील रस मराठी भाषेंत उतरणें कठीणच तशांत भाषांतर कर्त्याची शक्ती ही स्वल्प त्यां मुळें कांहीं दोष असतीलच तथापि जे विद्वान व रसिक असतात त्यांची गुण ग्रहणाविषयींच दृष्टि असते असे जाणून हा श्रम केला आहे.

हाली कडे उदार सरकारानें नवीन ग्रंथ करणारांस यथा योग्य बक्षीस देण्याचें ठरविल्या पासून बहुतेक नवीन ग्रंथ होऊं लागले त्यांतीलच हा एक मांझा उद्योग आहे.

या भाषांतरांत जे कठिन शद्ब आहेत त्या शब्दाच्या अर्थ समजण्यासाठी खालीं टीपा घातल्या आहेत.

पूर्वीं सरकाराच्या आश्रयानें मी शांकुतल नाटक, मुद्राराक्षसनाटक, मालती माधव नाटक, वीरचरित्रनाटक, आणि विक्रमोर्वशी नाटक, यांचीं भाषांतरें केलीं आहेत तसेंच ऋतुवर्णन, सणाचें वर्णन, आणि गंगावर्णन ह्या विषयीं पद्यात्मक कविता केल्या आहेत त्या मेहेरबान् कमीटीनें मान्य करून त्यां बद्दल बक्षिसेंही दिलीं आहेत त्यां पैकीं हें विक्रमोर्वशीनाटकाचें भाषांतर छापून प्रसिद्ध केलें आहे याचा संग्रह करण्याविषयीं जे विद्वान्, रसिक आणि गुणग्राही आहेत ते आश्रय देतील अशी आशां आहे.

ह्या नाटकांतील कथेचा सारांश.

उर्वशी नामक अप्सरा कैलासपर्वता पासून सखीसहवर्तमान स्वर्गास जात असतां मार्गांत केशी नामक दैत्यानें अडिविली तेव्हां सर्व अप्सरा ओरडल्या तो शद्ब सोमवशांतील पुरूरवस राजानें

सूर्योपस्थान करित असतां ऐकून अप्सरांस अभय दिलेंकीं, तुमच्या सखीस मी सोडवून आणतों तुह्मीं ह्या हेमकूट पर्वतावर बसा, मग तो राजा त्या दैत्याचा पराभव करून उर्वशीला घेऊन हेमकूट पर्वतावर आला, मग सर्वांच्या भेटी झाल्या आणि राजानें आपल्यास सोडवून आणल्यामुळें उर्वशीची राजावर पराकाष्टेची प्रीति बसली. परस्पर आनंदांत आहेत तोंच इंद्राच्या आज्ञेनें चित्ररथ गंधर्व उर्वशीला सोडवून अणावयासाठी सैनेसहवर्तमान जात असतां पुरूरवस राजानें दैत्याचा पराभव करून ऊर्वशीला सोडविलें, अशी राजाची कीर्ति ऐकून हेमकूट पर्वतावर आला आणि परस्पराचें संभाषणादिक झाल्यावर राजास ह्मणाला, ज्या अर्थी उर्वशीला तूं सोडवून आणिलें त्या अर्थी तूंच उर्वशीला घेऊन इंद्राच्या दर्शनास चल. मग राजा ह्मणालाकीं, मला येण्यास अवसर नाहीं या करितां तूंच हिला घेऊन जां असें राजाचें वाक्य मान्य करून चित्ररथ उर्वशीस घेऊन स्वर्गास गेला तदनंतर राजा आणि उर्वशी परस्परांच्या वियोग व्यथेनें परस्परदर्शना साठी उत्कंठित असतां उर्वशी सखी सह वर्तमान राजास येऊन भेठली मग परस्पर आनंदांत आहेत तों इंद्रा कडून उर्वशीस बोलावणें आलें म्हणून राजाचा निरोप घेऊन उर्वशी स्वर्गास गेली.

मग एक्या समयीं इंद्राच्या सभेंत नाटक चाल

लें असतां त्यांत मेनकेनें वारुणीचें सोंग घेतलें होतें आणि उर्वशीनें लक्ष्मीचें सोंग घेतलें होतें तेव्हां मेनकेनें उर्वशीस विचारिलेंकीं, अगे लक्ष्मी ह्या सभेंत ब्रह्मादि देव बसले आहेत यां मध्यें तुझें मन कोणावर जातें मग उर्वशी रसावेशांत असतां तिच्या मुखातून माझे मन पुरुषोतमावर जातें असें निघावें तें न निघतां पुरूरव्यावर जाते असें निघालें तेंव्हां तिच्या गुरूनें कोपायिष्ट होऊन तिला शाप दिलाकीं ज्या अर्थी " माझ्या शिक्षेस तूं दोष आणिला त्या अर्थी तूं स्वर्गांतून भ्रष्ट होऊन मनुष्य लोकांस जाशील " हें ऐकून उर्वशीनें लज्जित होऊन तोंड खालीं घातलें हें पाहून इंद्रानें तिजवर असा अनुग्रह केलाकीं, तुझें मन ज्यावर गेलें आहे तो राजा माझें रणांत साह्य करणारा आहे या करितां तूं भूमीवर जाऊन त्या राजास संतानाचा लाभ होईतों पर्यंत राहून स्वर्गास ये:

मग उर्वशी भूमीवर येऊन राजाजवळ इंद्राच्या आज्ञे प्रमाणें राहिली.

मग एकथा समयीं राजा उर्वशीसहवर्तमान वनविहार करावया करितां गंधमादन पर्वतावर गेला असतां मंदाकिनीच्या वाळवंटांत उदकवती नावाची विद्याधराची कन्या वाळूचे पर्वत करून क्रीडा करित होती तिजकडे राजानें न्याहाळून पाहिलें ह्मणून उर्वशीस क्रोध आला, मग राजानें अ-

नेक प्रकारें तिची समजूत केली, तरी ती शांतन होतां " ह्या अरण्यांत कोणी स्त्री येईल तर स्था-वरत्व पावेल असा कार्तिक स्वामीचा जो शाप तो इंद्रसभेंत गुरूनें शाप दिला होतां त्यामुळें विसरू न त्या अरण्यांत गेली तोंच लता झाली.

मग राजा तिच्या वियोगानें इतका वेडा झाला कीं, प्रत्येक झाडास, नद्यास, पर्वतांस, पशूंस आ-णि पक्ष्यांस उर्वशी उर्वशी करून विचारीत रानों रान फिरूं लागला तेव्हां त्याला अकस्मात् एक मणि सापडला तो त्यानें खालीं टाकिला तों इ-तक्यांत आकाशांतून असा शब्द झालाकीं, " राजा हाभाणि पार्वतीच्या चरणाचा जोरंग त्यापासून झा ला आहे याला संगमनीय मणि ह्मणतात, हा उ-चलूनघे हा तुझ्या हातांत असल्यानें तुझी प्रिया तुला भेटेल असें ऐकून राजा तो मणि हातांत घे-ऊन एकालते जवळ येतांच त्यालतेंतून उर्वशी बाहेर निघाली मग राजा अत्यंत आनंद युक्त होऊ न उर्वशी सहवर्तमान नगरात आला.

तदनंतर एक्या दिवसीं तो मणि करंड्यांत घा-लून हिकडून तिकडे नेत असतां एका गृध्रानें करं ड्याचे झाकण काढून मांसाच्या भ्रांतीनें तोंडांत ध-रून नेला तें वर्तमान ऐकून राजा धनुष्यास बाण लावतो तों इतक्यात ज्यानें तोंडांत मणि धरिला आहे असा पक्षी आणि बाणखालीं पडतात हें पा

हून राजा बाण हातांत घेऊन त्यावरलि अक्षरें वाचतो तीं असीं. पिता ऐल, माता जयाची विशुद्ध असे उर्वशी, जो कुमार प्रबुद्ध ॥ धनुष्मान् असें आयुनामा, तयाचा शर प्राणहर्ता समस्ताहितांचा ॥ १ ॥ इतक्यांत कोणी तापसी एक मुलगा घेऊन येऊन राजास ह्मणतेकी, हा मुलगा उपजतांच उर्वशीनें काहीं कारणास्तव च्यवनऋषीच्या आश्रमांत ठेविला नंतर त्या ऋषीनें क्षत्रियाचा जात कर्मादि विधि जसा करावा तसा या मुलाचा करून याला वेदांत आणि शास्त्रांत निपुण करून धनुर्विद्येंतही निपुण केलें आहे.

आज अन्यकुमारा सहवर्तमान पुष्पफलादिक अणावया करितां अरण्यांत जाऊन ज्याणें मुखांत मांसखंड धरलें आहे असा गृध्रवृक्षावरून बाणप्रहारानें खालीं पाडिला हें वर्तमान च्यवनऋषीस कळतांच त्याणी मेला आज्ञा केलीकीं, हा उर्वशीचा मुलगा उर्वशीच्या स्वाधीनकर हें ऐकून राजानें त्या मुलाला सिंव्हासनावर घेतलें. मग उर्वशीसहवर्तमान मुलाला घेऊन राजा आनंदयुक्त होऊन ह्मणतोकीं. उर्वशी जसा इंद्र जयंतनामकपुत्राच्या योगानें धन्य आहे तसा मी ह्या पुत्राच्या योगानें धन्य आहें असें ऐकून उर्वशी ह्मणते महाराज, मी इतकावेळ आनंदांत होते पण आतां आपण इंद्राचें

नाव काढितांच "तुह्माला पुत्र होई पर्यंत तुमच्या जवळ मी असावें अशी जी इंद्रानें मला आज्ञा केली तिचें स्मरण झालें आपला आणि माझा वियोग नव्हावाया साठींच हा मुलगा इतके दिवस मी च्यवन ऋषीच्या आश्रमांत ठेविला होता आतां आपला आणि माझा सहवास इतकाच हें ऐकतांच राजा मूर्छित होऊन पडला नंतर राजाने सावध होऊन असा निश्चय केलाकीं, पुत्रास राज्याभिषक करून आपण अरण्यवास करावा, इतक्यांत इंद्रा कडून नारद येऊन ह्मणताकीं, राजा, इंद्रानें तुला अशी आज्ञा केली आहेकीं, देव आणि दैत्ययांचा दारुण संग्राम होणार आहे आणि तूं रणशूर असून माझें साह्य करणारा आहेस या करितां तवां शस्त्र त्याग करून अरण्यांत जाऊंनयें उर्वशी सहवर्तमान यावदायुष्य धर्माचरण करीत आपल्या नगरांतच असावे " मग काय पुसावयाचें " राजास आणि उर्वशीस पराकाष्टेचा आनंद झाला.

मग राजाने आपल्या पुत्रास राज्या भिषेक करून उर्वशीसहवर्तमान धर्माचरण करीत आनंदानें राहिला आणि नारदादिक सर्व हर्ष युक्त होऊन आप आपल्या स्थानास गेले.

विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक १.

पात्रें.

सूत्रधार.......... नाठक करणार माधवी.
नट.................. सोंगाडा.
अप्सरा........... रंभा सहजन्या आणि मेनका.
राजा.............. पुरूरवा.
सारथी...........
उर्वशी............ अप्सरा.
चित्रलेखा .... उर्वशीचीसखी.
चित्ररथ........... गंधर्व.

विक्रमोर्वशीनाटक.

प्रारंभ.

अंक १.

मंगलाचरण.

श्लोक.

वेदांती ह्मणताति अद्वय[1] जया
व्यापूनि जो राहतो ॥
ज्याला ईश्वरशब्द[2] सार्थ इतरां
जो लभ्य नाहींच तो ॥
मोक्षेछू ह्रदयांत शोधिति जया
जिंकोनि सर्वेंद्रियें ॥
तो स्थाणू[3] दृढ भक्ति लभ्य तुमचीं ॥
देवो समस्तें प्रियें ॥ १ ॥

(असें मंगलाचरण झाल्यावर सूत्रधार येतो)

सूत्र.—आतां फार लांबण कशास पाहिजे (पडद्याकडे पाहून) अरे मारिषा, ह्या सभेनें प्राचीन

---

१ एक २ अर्थसहित ३ शिव

कवीचे उत्तमोत्तम सरस ग्रंथ पाहिले आहेत आणि ही अत्यंत रसिक आहे ह्मणून कालिदासानें रचिलेलें जें विक्रमोर्वशी नामक नवीन नाटक त्याणें ह्या सभेचें रंजन करावें या करितां नट मंडळीस सांग कीं, आप आपलीं सोंगें घेण्यास सर्वांनीं तयार असावें.

नट.—(पडद्या बाहेर येऊन ह्म०) बरें आहे.

सूत्रं.—मीं ह्या सभेंत मोठ मोठया रसिक जनांस हात जोडून विज्ञापना करित आहें कीं,

आर्या.

प्रणयिजनप्रेमानें[1]
अथवा सद्वस्तुसुबहुमानानें[2] ॥
जनहो अवधानानें
ऐका ही कालिदासकृति कानें ॥२॥

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो)

श्रेष्ट जनहो सोडवाहो सोडवा ह्या संकटांतून.

---

१ हा नाटकाचा अभिनय कर्ता आमचा प्रणायि जन ह्मणजे मित्र आहे ह्मणून ह्याच्या वरील प्रेमानें २ नाटकांत ज्या वस्तूचें ह्मणजे प्रातिपाद्य वस्तूचे वर्णन करावयाचें आहे त्याच्या बहुमानानें.

सूत्र.—(ऐकून) अहो, कोणी विमानांत बसून आकाश मार्गानें जात आहेत त्यांचा हा दीन स्वर ऐकूं येत आहे, हें काय आहे बरें ? (विचार करून) हां, समजलें.

श्लोक.

ऊरूपासुनि जाहली नरसखा
नारायणाच्या अशी ॥
कैलासाधिप सेवुनी परततां[1]
देवांगना उर्वशी ॥
देवांच्या रिपुनीं मधें अडविली
येवूनि, या कारणा ॥
देवस्त्री गण ओरडे त्वरित
हा इच्छी तिच्या रक्षणा ॥ ३ ॥

(तदनंतर अप्सरा पडद्या बाहेर येतात)

अप्सरा.—श्रेष्ठ जनहो, सोडवा हो सोडवा या संकटांतून जर कोणी देवांचा पक्षपाती असेल आणि कोणाची आकाशांत गति असेल तर.

---

१ शिवाची नृत्यानें सेवा करून.

(इतक्यांत पडदा वर करून राजा आणि त्याचा सारथी रथावर बसून पडद्या बाहेर येतात

राजा.—ओरडूं नका, मीं पुरूरवा राजा येथें आहें, माझें सूर्योपस्थान नुकतेंच समाप्त झालें आहे तर कोणा पासून तुम्हास सोडवावें तें माझ्या जवळ येऊन सांगा.

रंभा.—ह्या मेल्या असुराच्या उन्मादापासून.

राजा.—त्याणें तुमचा काय अपराध केला ?

रंभा.—ऐकावें महाराज, जी दुसऱ्यांच्या तपा पासून भय पावणाऱ्या इंद्राचें सुकुमार आयुधच होयिं, जी सौंदर्याचा गर्व करणाऱ्या ज्या लक्ष्मी आणि पार्वती त्यांस खाली पहावयाला लाव-णारी, जी स्वर्गाचें केवळ भूषणच, अशी आम-ची प्रियसखी, उर्वशी, चित्रलेखानामकसखी सह वर्तमान कुबेराच्या भवनांतून माघारी फि-रली तेव्हां अर्ध्या वाटेंत कोणीं असुरानें तिला धरिलें.

राजा.—तो अविचारी दुष्ट कोणत्या दिशेस गेला हें तुह्मास माहीत आहे काय ?

अप्स.—ईशानी दिशेस.

राजा.—बरें, तुह्मीं चिंता करूं नका, मीं तुमच्या सखीस आणावयाचा यत्न करितों.

अप्स.—(हर्ष युक्त होऊन) महाराज, सोमवंशांतील पुरुषास शरणागताचें त्राण करणें हें योग्यच आहे.

राजा.—तुह्मीं माझी वाट पहात कोठें बसाल ?

अप्स.—ह्या हेमकूट पर्वताच्या शिखरावर.

राजा.—हीं, सारथे, त्वरेनें गेलें पाहिजे, इशानी दिशे कडे घोडे लवकर हांक.

सार.—आज्ञा महाराज, (असें बोलून घोडे हांकतो)

राजा.—(रथाचा वेग पाहून) शाबास सारथे, शाबास, आतां गरुड जरी माझ्या पुढें गेला असेल तरी त्यालाही ह्या रथाच्या वेगानें क्षणांत आटोपीन असें वाटतें.

श्लोक.

होतां चूर्ण, रथावरी उडति
हे रेणूपरी कीं घन ॥
चक्राच्या भ्रमणें अरांतर दिसे
अन्या अरानीं घन ॥
शोभे चामर दीर्घ अश्वशिरिंहें
चित्रापरी निश्चल ॥
मध्यस्थ ध्वजचैल हें उडवितो
प्रांतींच वेगानिल ॥ ४ ॥

(असें बोलून राजा आणि सारथी जातात)

सहजन्या.—सखि, राजर्षि गेला, आतां आपण हीं त्याणें सांगितलेल्या ठिकाणीं जाऊन बसूं.

मेनका.—गड्ये, असेंच करूं (असें बोलून हेमकूट पर्वताच्या शिखरावर आरोहण केल्या सारखें करतात.)

रंभा.—तो राजर्षि आमच्या हृदयांतील हें शल्य उपडून काढील काय ?

---

१ दुसऱ्या अरीं. २ सांद्र ३ चवरी ४ वस्त्र.

मेन.—सखि, या विषयीं तुला संशय नसावा.

रंभा.—दुसरें काहीं नाहीं, पण ते दान व फार दुर्जय आहेत या मुळें संशय.

मेन.—महेंद्र देखील रणप्रसंग प्राप्त झाला असतां ह्या राजास भूलोकांतून बहुमान पूर्वक बोलावून देवास जय मिळावया साठीं सेनेच्या अग्र भागीं ह्या राजाचीच योजना करीत असतो.

रंभा.—अगे दुसरें काहीं नाहीं त्याचा जय होवो ह्मणजे झालें.

मेन.—(क्षणभर उगीच राहून) सख्यानो, घाबरूं नका स्वस्थ असा ज्याच्या ध्वजावर हरिणाचें चिन्ह आहे असा हा सोमदत्तसंज्ञक त्या राजाचा रथ दिसत आहे, हा राजा कार्य केल्यावांचून कधीं मागें फिरणार नाहीं असें मला वाटतें. (कांहीं शुभसूचक शकुन झाला असें दर्शवून पहात उभ्या रहातात) तदनंतर राजा सारथी आणि चित्रलेखेनें जिचा हात धरिला आहे अशी उर्वशी येतात.)

चित्र.—सखि, घाबरूं नको, सावध हो.

राजा.—सुंदरि, घाबरूं नको, सावध हो.

साक्या.

असुरजनितभय गेलें सारें
इंद्राचा हा महिमा ॥
आहे त्रैलोक्याचा रक्षक
नाहीं तयास उपमा ॥ १ ॥
जैशी नलिनी उल्हासानें
उघडी नलिन निशांतीं[1] ॥
तैशी उघडीं भीरु नयन तूं
हर्ष धरूनि स्वांतीं ॥ २ ॥

चित्र.—बाई, काय करावें ? हिचे श्वासोछ्वास चालले आहेत इतक्यानें मात्र ही जीवंत आहे असें समजतें, पण ही अद्यापि सावध होत नाहीं

राजा.—तुझी सखी फारच भ्याली आहे, पहा.

आर्या.

भयकंप सोडिनाहा, हीच्या
कुसुमासमानहृदयाला ॥
स्तनवस्त्र जें हलुहलू, उडतें
तें सूचवीं बहु, तयाला ॥ १ ॥

---

१ प्रातः कालीं.

(इतक्यांत उर्वशी सावध होते)

राजा.—(हर्षयुक्त होऊन) चित्रलेखे, तुझें भाग्य मोठें आहे, कांकीं, तुझी सखी सावध झाली पहा.

साक्या.

उदया येतां विधु, तिमिरें जशि
विरहित रात्री दिसती ॥
जैशी विधूम अग्निज्वाला रात्रीं
तेजें स्फुरती ॥ १ ॥
तैशी वरतनु मोहानें ही
त्यजितां प्रसन्न आहे ॥
प्रथम कलुष, तटपातें, मग
जशि गंगा निर्मल वाहे ॥ २ ॥

चित्र.—गड्ये उर्वशी, खरोखरीच सांगत्यें, भरवसा ठेव, शरणागतावर दया करणारे हे महाराज ह्याणीं देवांचे शत्रु जे दान व त्यांचा पराभव केला.

---

१ चंद्र २ गढूळ.

उर्व.—(डोळे उघडून) इंद्रानें दानवांपासून मला सोडिविलें काय ?

चित्र.—नाहीं नाहीं, इंद्रानें नाहीं पण इंद्रा सारखा ज्याचा पराक्रम अशा पुरूरव राजानें.

उर्व.—(राजा कडे पाहून मनांत) तर मग ह्या दानवांच्या उन्मादानें मजवर मोठा उपकारच केला असें ह्मटलें पाहिजे.

राजा.—(उर्वशी कडे पाहून मनांत) जेव्हां नारायण ऋषीचें मोहन करण्या साठीं सर्व अप्सरा प्रवृत्त झाल्या तेव्हां त्याच्या मांडीपासून ही उत्पन्नझाली, हीच्या सौंदर्यास पाहून सर्व अप्सरा लज्जित झाल्या असें ऐकतों, हें युक्तच आहे अथवा मला असें वाटतें कीं, हिला त्या तपस्व्यानें उत्पन्न केलें नाहीं कारण.

श्लोक.

वाटे देउनियां हिला स्वरुचि
तें निर्मीशशी, कीं स्मर ॥
श्रृंगारैकवपू हिला उपजवी
कीं रम्य पुष्पाकर ॥

---

० शृंगार रस हेंच ज्यांचें वपु ह्मणजे शरीर २ वसंत.

कांकीं, वेदजडास ज्यास विष
यीं गोडी कशाची, असा ॥
निर्मायास शकेल वृद्ध मुनितो
ऐशा स्वरूपा कसा ॥ १ ॥

उर्व.—अगे चित्रलेखे, माझ्या मैत्रिणी कोठें असती-
ल बरें ?

चित्र.— आह्मास काय ठाऊक ? अभय देणारे हे
महाराज आहेत ह्यांस विदित असेल.

राजा.—(उर्वशी कडे पाहून) तुझ्या मैत्रिणी मो-
ठ्या खेदांत आहेत तूंच विचार करून पहा बरें.

श्लोक.

ज्याच्या दृष्टिपथास दैवगति
नें तूं पावशी एकदा ॥
तोही होत असे समुत्सुक
तुझ्या वांचूनिया सर्वदा ॥
ज्याचें प्रेम तुझ्यावरी, तुज
विणे ज्याला गमेना, असा ॥
तो, तूझ्या विरहें सखीजन
तुझा दुःखी न होई कसा ॥

२ नारायण.

उर्व.—(मनांत) हें भाषण केवळ अमृतच होय. अथवा चंद्रापासून अमृत उत्पन्न होतें यांत आश्चर्य काय.

(उघडपणानें) महाराज, ह्मणूनच माझ्या मनास त्यांची इतकी उत्कंठा लागली आहे.

राजा:—(हस्तानें दाखवून)

श्लोक.

हेमकूटगत ह्या तुझ्या सखी[1]
पाहतां मुख तुझें लसन्मुखी ॥
राहुमुक्त शशितें जसे जन
पाहताति बहु उत्कलोचन[2] ॥ १ ॥

उर्व.—(अभिमानानें पहाते)

चित्र.—कां, सखी, मजकडे फारशी रोखून पहातेस

उर्व.—अगे, जो आपल्या सुखानें सुखी होणार आणि दुःखानें दुःखी होणार प्रियजन तो डोळ्यांनीं पाहिलाच पाहिजे.

---

१ जिचें मुख. टवटवीत आहे २ उत्सुक.

चित्र.—(किंचित् हसून) असा कोण तो ?

उर्व.—कोण ह्मणजे, आपला प्रियजन.

रंभा.—(हर्षानें पाहून मेनकेस ह्म०) हा राजर्षि चित्रलेखेसह वर्तमान आमच्या प्रियसखीस घेऊन हिकडेच येत आहे, अहाहा, हा विशाखे सहवर्तमान चंद्रच आला असें वाटतें.

मेन.—(न्याहाळून पाहून) ह्या दोन्ही गोष्टी आनंद कारक झाल्या, आमची प्रियसखी त्या दुष्ट दानवा पासून सोडवून आणिली ही एक गोष्ट, आणि हा राजा शरीरानें सुरक्षित आला, ही दुसरी.

सहज.—सखी, कां, दानव दुर्जय आहेत असें ह्मणत होतीस नां ?

राजा.—सारथे, हेंच तें हेमकूटपर्वताचें शिखर ह्यावर रथ उतरीव,

सूत.—आज्ञा महाराज, (असें बोलून रथ खाली उतरिल्या सारखें करतो) (उर्वशी रथ खालीं उतरतानां आपलें आंग हदरल्या सारखें दाखवून भीतीनें राजास धरिते,)

राजा.—(मनांत) अहाहा, ह्या पर्वतप्रदेशावर मा-ङ्या उतरण्याचें साफल्य झालें.

साक्या.

थडकत रथ हा उतरत असतां
हरिणाक्षीनें केला ॥
स्पर्श, तयानें माझ्या आंगीं
रोमांचोद्गमठेला ॥ १ ॥
जाणो मदंतरंगीं अनंग उद्भ
वतां, वरि त्याचे ॥
सर्वांगावरि अंकुरउगवुनिं सांद्र
पसरले साचे ॥ २ ॥

उर्व.—(लाजून) गड्ये, अंमळ एकीकडेसरपण.

चित्र.—नाही बाई, माझ्यानें नाही सरवत.

रंभा.—गड्यान्मों, हे राजर्षि अशा प्रकारचें आमचें प्रियकरणारे आहेत, या करितां आपण ह्यांचा सत्कार केला पाहिजे.

अप्स.—बरें आहें, असेंच केलें पाहिजेः (असें बोलून राजा जवळ जातात.)

राजा.—सारथे, रथ उभाकर.

श्लोक.

ही सुंदरी उत्सुक फार झाली.
तैशा हिच्या उत्सुक, हात आली ॥
जैशी ऋतुश्री मिळते लताशीं
तैशी मिळोही अपुल्या सखीशीं ॥ १ ॥

सूत.—आज्ञा महाराज, (असें बोलून रथ उभा करतो.

अप्सरा.—आज महाराजांचा विजय झाला ही गोष्ट मोठी आनंदाची आहे,

राजा.—तुह्माला तुमच्या सखीची भेट झाली हें ही तसेंच आहे.

उर्व.—(चित्रलेखेचा हात धरून रथाखालीं उतरून) सख्यानो मला कडकडून भेटा, कारण, माझ्या सखींची आणि माझी पुन्हा भेट होईल अशी मला अशा नव्हती. (साऱ्या सख्या उर्वशीस भेटतात.)

मेन.—(आशीर्वाद पूर्वक) महाराजानीं असेंच सर्व काळ पृथ्वीचें पालन करीत चिरंकाळ असावें.

सूत.—महाराज, हा पूर्वे कडे अत्यंत उंच रथाचा ध्वज दिसत आहे यावरून असें वाटतें कीं.

श्लोक.

गगनांतूनि हा कोणी,
तप्तचामीकरांगद ॥
उतरे, पर्वतीं जैसा,
विजेनें युक्त तोयद ॥ १ ॥

अप्सरा.—अहाहा, काय चमत्कार, हा चित्ररथ गंधर्व आला (तदनंतर चित्ररथ गंधर्व येतो)

चित्र.—(राजाजवळ येऊन) राजा, निरंतर पूर्ण जो प्रताप त्याणें वृद्धिंगत असा तूं मोटा भाग्य वान् आहेस.

राजा.—काय, कोण गंधर्व राज, (रथाखालीं उतरून प्रियमित्राचें स्वागत असो.

(राजा आणि चित्ररथ परस्परांचा हात धरतात)

चित्र.—मित्रा, केशीदैत्यानें उर्वशीचा अपहार केला

१ तप्त जें सुवर्ण त्यांचीं बाहु भूषणें ज्यास आहेत.

हें ऐकून तिला सोडवून आणावया करितां इंद्रानें गंधर्वांच्या सेनेस आज्ञा केली, तदनंतर विमानांत बसून संचार करणारे जे देव त्यांपासून तुझा.

आर्या.

ऐकुनिराशि यशाचा, जाणुनि
आलों इथें तुझ्या स्थितिला॥
पुरुहूतदर्शना तूं, आतां
घेवूनि शीघ्रचाल हिला ॥ १ ॥

शाबास, राजा शाबास, त्वां इंद्राचें मोठें प्रियकार्य केलें, पहा.

आर्या.

नारायण मुनिनें ही, इंद्राला
अर्पिलीअसे मागें ॥
अरिहस्तांतुनि आणुनि, आतां
सुल्हदें तुवां महा भागें ॥ १ ॥

राजा.—छेछे, मित्रा, असें बोलुं नको.

श्लोक.

हा तों प्रताप सगळा अमरेश्वराचा
तत्पक्षपाति करिती जयजो पराचा ॥
सिंहप्रतिध्वनिच होउनि गव्हरांत
चोहीं कडेहि पसरोनि करी गजांत ॥ १ ॥

चित्र.—राजा; तूं ह्मणतोस हें योग्यच आहे. कारण, गर्व न करणें हें पराक्रमास भूषणच होय.

राजा.—मित्रा, इंद्राच्या दर्शनास येण्यास आतां अवसर नाहीं या करितां तूंच हिला घेऊन त्याज कडे पोहचवून दे.

चित्र.—जसें तुला बरें दिसेलं तसें. (असें बोलून अप्सरांस ह्म०) चला मजबरोबर. (सर्व जावयास निघतात)

उर्व.—(सखीजवळ) गड्यें, महाराजानीं आह्मावर मोठा उपकार केला आहे, ह्मणून त्यांस विचारिल्या वांचून जाणें योग्य नाहीं, पण बाई कसें करावें? माझ्यानें त्यांच्या समोर उभें राहून बोलवत नाहीं, या करितां तूंच माझें मुख हो.

चित्र.—(राजाजवळ येऊन) महाराज, उर्वशी वि-

ज्ञप्ति करित आहेकीं, मीं महाराजांची अभ्यनुज्ञा घेऊन "अशी केवळ महाराजांची प्रियरमणीच अशी कीर्ति देवलोकास न्यावयास इच्छित्यें.

राजा.—उत्तम आहे, जावें परंतु लवकर पुन्हा दर्शन द्यावें.

(गंधर्वासहवर्तमान आकाशांत गमन करितात)

उर्व.—(जातानां अडखळल्या सारखें करून) काय हें आश्चर्य? माझ्या गळ्यांतील माळलतेच्या शाखेस अडकली, आतां काय करावें? (असें मिष करून जवळ येऊन राजाकडे पहाते आणि सखीला ह्म०) गडेंधे, चित्रलेखे, माझी माळ सोडीव बरें.

चित्र.—(पाहून आणि हसून) काय तरी बाई, हीं माळ फारच बळकट अडकली आहे, ही माझ्या नें सुटणें कठीण.

उर्व—पुरे गडधें, तुझी सारी थट्टाच, अगोदर ही सोडीव ह्मणजे झालें.

चित्र.—मला तर वाटतें कीं, ही सुटण्या सारखी अडकली नाहीं. तथापि सुटेल तर पहात्यें.

उर्व.--(किंचित् हास्य करून) तुला ह्या बोलण्याचें पक्कें स्मरण असूंदे बरें.

श्लोक.

राजा.-गतीला हीच्या तूं क्षण करुनि
यां विघ्न लतिके
बहू केलें माझें प्रियं, ह्मणसि
तें. काय ! अइके ॥
तुझ्यां योगें मागें मुख वळवु
नी ही सुनयना
पुन्हाही जातां मीं अजि निर
खिली .हास्यवदना ॥ १ ॥

चिंत्र.—(माळ सोडिवते)

उर्व.—(राजा कडे पहात उसासा ठाकून आकाशांत वर जाणाऱ्या सखीस पहाते)

सूत.—आयुष्मन्,

DBA000009830MAR

आर्या.

ज्याणीं देवेंद्राचा, केला अप
रांध, दैत्य ते प्रबळ ॥

मारुनि फेकुनि दिधले, जेणें
लवणांबुधीमधें सकळ ॥ १ ॥
तें वायव्यास्त्र तुझ्या, शिरलें
भात्यांत आणखी हि पहा ॥
शिरतो बिळांत जैसा, वेगें येवो
नियां भुजंग महा ॥ २ ॥

राजा.—तर मग रथ तयार कर ह्मणजे मी रथारूढ होतो. (सारथी रथ तयार करतो)

राजा.—(रथावर आरूढ होतो)

उर्व.—(उत्कंठा पूर्वक राजाकडे पाहून मनांत) असा उपकारी जो राजा ह्याचें दर्शन पुन्हा मला होईल काय ? (असें बोलून गंधर्व आणि सखी ह्यां सहवर्तमान जाते)

राजा.—(उर्वशीच्या मार्गा कडे पाहून) काय सांगावें हो ! ह्या मदनाची रीति कांहीं चमत्कारिकच आहे, पहा. जो कोणी ह्याच्या स्वाधीन झाला तो दुर्लभ वस्तूचीही इच्छाकरीत असतो.

साक्या.

निजजनकाच्या मध्यम पदांत
जातां सुरांगना हे ॥
बळें शरीरापासुनि माझ्या
मनास ओढित आहे ॥ १ ॥
ज्यापरि हंसी भंगुनि कोमल
नालांच्या अग्रातें ॥
सूत्र त्यांतुनि काढुनि ओढुनि
घेउनि जायन भातें ॥

(असें बोलून सर्व जातात)

(प्रथम अंक समाप्त)

१ आपला जनक, जो नारायण त्याचा. २ मध्यम पदांत ह्मणजे अकाशांत ३ आकाशातें.

विक्रमोर्वशी नाटक.

अंक २.

पात्रें.

विदू .... हास्य रस प्रधान राजाचा मित्र

चेटी .... दासी.

राजा .... पुरूरवा.

चित्रलेखा .... उर्वशीचीसखी.

उर्वशी .... अप्सरा.

राणी ....

विक्रमोर्वशीनाटक.

प्रारंभ.

अंक २.

(तदनंतर विदूषक येतो)

विदू.—(गडबडीनें) अरे निमंत्रणका, जसें परमान्न किती ही गुप्त ठेविलें तरी त्याचा वास बाहेर पडतो तसें हें राज रहस्य बाहेर प्रगट झालें आहे, या मुळें जो तो मला पुसणार, तेव्हां मीं जिव्हा आवरून कोठवर धरावी ह्मणून राजा कचेरींतून येई तों पर्यंत मीं ह्या देवछंद नामक प्रासादावर निवांत बसतों; तेथें लोकांची दाटी ही नाहीं.

(तदनंतर चेटी येते)

चेटी.—काशी राजाची कन्या अशी जी राणी तिणें मला आज्ञा केली आहे कीं "आमचे महाराज ज्या दिवसा पासून सूर्योपस्थान करून माघारीं

---

१ खीर.

फिरले त्या दिवसापासून त्यांचें मन उदास झाल्या सारखें दिसतें या करितां कोणाच्या उत्कंठनें महाराजांचें मन इतकें उदास झालें आहे हें माणवक भठजी पासून हळूंच काढून घे ह्मणून, तर मग आतां त्या भटुरग्या पासून हें वर्तमान बाहेर पडण्याची युक्ति काय करावी बरें ? अथवा त्याचा विचार कशास पाहिजे ? तो इतका हलका आहे कीं जसा तृणावर पडलेला दहिवराचा बिंदु एक क्षणभर देखील ठरत नसतो तसें हें राजरहस्य त्याच्या तोंडांत क्षणभर ठरणार नाहीं असो, आतां मीं त्याचाच शोध करत्यें. (इकडे तिकडे फिरून आणि पाहून) अहाहा, कायतरी मेलें हें सोंग. जसें चित्रांतील माकडच. तसा हा माणवक आपणाशींच कांहीं तरी पुटपुट करीत एकी कडें बसला आहे, ह्याच्या जवळ जात्यें (असें बोलून पुढें येऊन) भटजी वा, मीं नमस्कार करित्यें.

विदू.—गो, तुझें कल्याण असो. (मनांत) ह्या दुष्ट दासीला पाहून तें राज रहस्यपोट फोडून जसें कां बाहेरच निघत आहे असें वाटतें. (उघड पणानें) अगे निपुणिके, तूं आपला गाण्याचा उद्योग सोडून कोठें जात आहेस ?

चेटी.—भटजीबांवा, राणी साहेबांच्या आज्ञेनें आप-णांसच पहावयास.

विदू.—राणी साहेबांची काय आज्ञा आहे ?

चेटी.—राणी साहेबांचे ह्मणणें आहेकीं, आलीकडे महाराजांचें मन मजकडे अगदीं नाहीं असें वा-टतें, कारण मीं विरहदुःखानें अशी दुःखित अ-सतां महाराज मजकडे लक्ष्य देत नाहींत.

विदू.—निपुणिके, माझ्या प्रिय मित्रानें राणी साहे बांच्या मनांस दुःख प्रद असें कांहीं आचरण केलें काय ?

चेटी.—महाराजांस जिची उत्कंठा लागली आहे त्या स्त्रीच्या नावानें महाराजानीं राणी साहेबांस हाक मारिली.

विदू.—(मनांत) राजा इतका दक्ष असून त्याच्या मुखांतून देखील रहस्य गोष्ट बाहेर पडली, मग मीं तर बोलून चालून ब्राह्मणच, माझ्यानें जि-व्हा धरिली जाईल काय ? (उघडपणानें) होय खरेंच, उर्वशीनामक अप्सरेला पाहिल्या पासून राजा अगदीं वेडद्या सारखा झाला आहे, आणि

तो केवळ राणीलाच पीडा देतो असें नाहीं, बिचाऱ्या मला ब्राह्मणाला ही पीडा देत आहे. त्यामुळें मला खाणें ना पिणें.

चेटी.—(मनांत) वाहवा, मीं महाराजाचें रहस्य हा कोणी एक किल्लाच फोडिला.

आतां येथून जाऊन हें वर्तमान राणीसाहेबांस निवेदन करत्यें. (असें बोलून जावयास निघतें)

विदू.—निपुणिके, राणी साहेबांस असा निरोप सांगकीं, महाराजांस ह्या मृगतृष्णे पासून माघारीं फिरवितां फिरवितां मीं तर दमलों, पण जर तुझें मुखकमल पाहील तर वाटेवर येईल असें वाटतें.

चेटी.—तुमच्या आज्ञें प्रमाणें राणीसाहेबांस सांगत्यें (असें बोलून चेटी जाते) (इतक्यांत पडद्यांत स्तुति पाठक स्तुति करतो) महाराजाचा जयजयकार असो.

श्लोक.

सूर्याची अणखी तुझी अधि
कृती तुल्याचि भासे अह्मा ॥

१ अधिकार.

नाशाया तमसर्व एकचि असे
उद्योग दोघां तुझ्यां ॥
मध्यान्हीं क्षण मात्र सूर्य भग
नीं विश्रांति घेतो जसा ॥
विश्रांती दिनषष्ठभागसमयीं
घेतोसतूंही तसा ॥ १ ॥

विदू.—(कान देऊन). हा माझा प्रियमित्र कचेरींतून उठून इकडेच येत आहे, तर मी त्याकडेसच जातों (असें बोलून जातो (तदनंतर उत्कंठायुक्त राजा आणि विदूषक येतात)

आर्या.

राजा—देवस्त्री ती दृष्टी पडल्यापासु
नि अनंगबाणानें ॥
कृतमार्गीमत्न्हृदयीं शिरली
मित्रा अमोघपातानें ॥

विदू.—ती तुझ्या त्न्हृदयांत शिरली, पण त्या बिचाऱ्या राणीला पीडा झाली आहेना ?

राजा.—(विदूषकाकडे पाहून) अरे, तिला हें वृत्त कसें कळलें ? हें माझें रहस्य तूं तर फोडिलें नाहींनॉ ?

विदू.—(मनांत) ही गोष्ट राजापासून फुटली नसून तो रांडलेक निपुणिका तिणें ही कल्पित कादंबरी करून मला फशिवलें, असें वाटतें, नाहीं तर माझा प्रिय मित्र मला असें न विचारिता.

राजा.—कारे, आतां उत्तर देत नाहींस ?

विदू.—पहा बाबा, मीं आपलें तोंड इतकें गच्च दाबून धरलें आहे कीं, मजपासून तुलाही उत्तर मिळावयाचें नाहीं.

राजा.—ठीक आहे असेंच केलें पाहिजे, पण मित्रा, आतां हें माझें मन कशानें स्वस्थ होईल बरें ?

विदू.—चला, आतां स्वयपाक घरांत जाऊं.

राजा—तेथें काय आहे ?

विदू.—तेथें सर्व भक्षणीय पदार्थ भरले आहेत. त्यांतील लाडू मोदक खाऊन मन स्वस्थ होईल

राजा.—अरे पोटया, तेथें मनांस वाटतील तेते पदार्थ खाऊन तुझें मन स्वस्थ होईल, पण मला जें वस्तु पाहिजे तें दुर्लभ आहे त्यावाचून माझें मन कसें स्वस्थ होईल ?

विदू.—पण मीं तुला असें विचारितोंकीं, त्या उर्व-
शीनें तुला पाहिलें आहेनां ?

राजा.—मग, पाहिलें ह्मणून काय झालें ?

विदू.—या वरून ती तुला दुर्लभ नाहीं असें माझ्या तर्कांत येतें.

राजा.—बाबारे, ह्या लोकांत तिच्या रूपाशीं मिळा-
वया जोगी जोडी नाहीं.

विदू.—जोडी नाहीं ह्मणजे, अरे मींच तिच्यारूपा-
ला जोडी आहे.

राजा.—अहा काय मदनाचा पुतळा, जशी दृष्टच
लागेल. अरे मीं तिच्या प्रत्येक अवयवाचें वर्ण-
न केलें ह्मणजे तुला समजेल थोडक्यांत सांगतों
ऐक.

विदू.—हों, सांगा, मीं अगदीं एकाग्रचित्त करून ब-
सलों आहें.

साक्या.

राजा.—विभूषणाचें भूषण किंवा शोभे
चीं हीं शोभा ॥

लावण्याचें लावण्यचि कीं,
इंदुकलेचा गाभा ॥ १ ॥
त्रैलोक्यांतिल उपमानाचें
प्रत्युपमानचितीचें ॥
अंग, दृष्टिला पडल्यापासुनि
गेलें भान मतीचें ॥ २ ॥

विदू.—हें मला असें वाटतेंकीं, मृगजळाची कांहीं गोडी अधिक मानून चातकानें त्याची आशा धरून बसावें तसें तूं दिव्य स्त्रीचें लावण्य मानून तिची आशा धरून बसला आहेस.

राजा.—मित्रा. अनेक शीतोपचार केल्यावांचून माझें संतापशमन व्हावयाचें नाहीं या करितां आतां प्रमदवनांत चल.

विदू.—(मनांत) काय करावें ? गेलें पाहिजे. (उघडपणानें) इकडें यावें महाराज, (असें बोलून इकडे तिकडे फिरतात) मित्रा, हा प्रमदवनाचा प्रदेश आहे असें ह्या दक्षिणे कडील वायूनें समजतें.

——

राजा.—ह्यावायूला दक्षिण हें विशेषण योग्य आहे पहा.

श्लोक.

श्रीशीं वसंतऋतुच्या रममाण होतो
उल्लास कुंदलतिकेसहि पूर्ण देतो ॥
स्नेहें अणीक समदृष्टिपणें तसाच
वाटे मला रसिक कामुकसांच साच ॥ १ ॥

विदू.—हाँ; असेंच वेड लागो असो, (असें बोलून इकडे तिकडे फिरून) महाराज, ह्या प्रमदवनांत प्रवेश करावा.

राजा.-तूं पुढें चल (असें बोलून दोघे आंत शिरतात.)

राजा.--(भय युक्त होऊन) मित्रा प्रमदवनांत गेलों असतां माझी व्यथा खचित दूर होईल असें मला वाटत होतें पण उलटें झालें,

श्लोक.

मीं इच्छितों आंत शिरावयाला
बागेंत ज्या ताप सरावयाला ॥

ती ताप दे फार, नदी समोर
जोपोहतो त्या प्रति जेविघोर ॥ १ ॥

विदू.-हें कसें बरें ?

साक्या.

राजा.—दुर्लभ वस्तूतें इछी हें मन
माझें अनिवार ॥
पंचशरानें प्रथमचि केलें क्षींण
असे तें फार ॥ १ ॥
मलयगिरीच्या वातें विपत्र
आम्रपांक्ति ही दावी ॥
अशांत नूतन अंकुर,
अतां पीडा किती वदावी ॥ २ ।

विदू.-पुरे आतां, किती विलाप करशील, तुझ्या इष्टसंपादनास कारणभूत कामच होय तो तुझें सहाय्य करील.

राजा.—तथास्तु, ब्राह्मणाच्या वाक्याचा मीं अंगी कार केला (असें बोलून हिकडे तिकडे फिरतो).

विदू-महाराज वसंत ऋतूचा प्रादुर्भाव ज्यांत झाला आहे अशा ह्या प्रमदवनाचें रमणीयत्व पहा.

राजा.—अरे, हें मीं प्रतिपदीं पहातच आहें येथें.

श्लोक.

आरक्त स्त्रीनखाशीं सम कुरब[1]
कें हें श्याम बाजूस दोन्हीं ॥
हें रक्ताशोकं भेदोन्मुख[2], नवचि
पुढें. पडि चित्तास मोहीं ॥
कांहीं कांहीं रजाचे कण धरिनव
ही मंजरी आम्रिं आहे ॥
मौग्ध्यप्रौढीमधें[3] ही नयनसुख
मधुश्री सख्या होय पाहे ॥ १ ॥

विदू.—येथें मंडपाकार ही वासंतीलतेची जाळी आहे, हीमध्यें इंद्रनील मण्याचा हा चवरंग आहे, ह्या वर भ्रमराच्या संमर्दानें पुष्पें गळून पसरलीं आहेत, ह्मणून हा बाग सर्व सामग्री तयार करून तुमची वाटच पहातआहेकाय असा दिसत आहे, ह्मणून याजवर अनुग्रह करावा.

राजा.—बरें आहे, तुझ्या मर्जी प्रमाणे करूं (इकडे तिकडे फिरून दोघे चवरंगावर बसतात).

१ गुलाब २ विकासावस्थेंत आलेलें ३ बाल्य आणि तारुण्य यांच्या मध्यें.

विदू–तूं येथें स्वस्थ बसून ह्या रम्यलतेकडे नेत्र लावून उर्वशीविषयीं जी तुला उत्कंठा झाली आहे ती घालीव.

राजा—(श्वासोच्छ्वास टाकून).

श्लोक.

जरी पुष्पिता रम्यबागेंत वेली पहा
यासम्यां त्या कडे दृष्टि नेली ॥
तरी चक्षु हें तुष्ट नाहींच, तीच्या
स्वरूपेंचि जें मोहिलें सुंदरीच्या ॥ १ ॥

आतां ह्याला उपाय काय करावा ह्याचें चिंतन कर.

विदू—होय, चिंतन करतों, पण मीं समाधि लावून चिंतन करित असतां तूं विलाप करून माझ्या समाधीचा भंग करूं नको ह्मणजे झालें (काहीं शुभ सूचक चिन्ह झालें असें सूचवून मनांत) वाहव्वा, मी कसा कार्यदर्शी आहे.

साक्या.

पूर्णसुधाकरमुखी मलाती
फाराचि दुर्लभ आहे ॥

अवाच्य चेष्टित विषमशराचें
हें तों पळहिनसाहे ॥ १ ॥
तथापि माझें मन हें सहसा
आनंदा तें लाहे ॥ २ ॥
ह्मणोनि वाटे. वांछितसिद्धी जवळ
चि येऊं पाहे ॥ ३ ॥

(असें बोलून मदनानें उत्कंठित होऊन उभा रहातो)

(तदनंतर विमानांत बसून उर्वशी

आणि चित्र लेखा दोघी येतात).

चित्र.-सखी उर्वशी, मला कारण सांगितल्यावांचून कोठें जात आहेस ?

उर्व.-(मदनातुर झाल्या सारखें करून) सखी, पूर्वी हेमकूट पर्वतावर लतेच्या फांदीस माझी माळ अडकली, तेंव्हां तुला मी ह्मणाल्येंकीं, माझी माळ सोडीव, तेव्हां तूं माझी थट्टा करून बोललीस कीं ही फार बळकट अडकली आहे बाई ही माझ्यानें सुटावयाची कठिण; आतां कारण सांगितल्या वाचून कोठें जातेस ह्मणून मलाच पुसतेस काय ?

चित्र.--हाँहाँ, राजर्षि जो पुरूरवा त्या कडें जातेस काय ?

उर्व.—होय, निर्लज्जपणाचा उद्योग तो हाच.

चित्र.—बरें, त्याज कडें पुढें कोण पाटविलें ?

उर्व.—कोण पाठविलें ह्मणजे ? त्हृदय पाठविलें.

चित्र.—अगोपण हो, इतकें त्हृदय मोकळें सोडून को कांहीं धैर्य धर.

उर्व.—अगे मदनाच्या आज्ञे पुढें धैर्य कशाचें ?

चित्र.—बाई, हद्द झाली, या पुढें माझें बोलणेंच खुंटलें.

उर्व.—तर मग मला उपाय सांग, ज्या उपायानें मी तिकडें जात असतां मधें दैत्यादिकांचा अड थळा होणार नाहीं.

चित्र—सखि स्वस्थ ऐस, भगवान् देवांचा गुरु जो बृहस्पति त्याणें आह्मास अपराजिता नामक शिखाबंधिनी विद्या दिली आहे तिच्या प्रभावानें आपल्यावर दैत्याचें कांहींच चालावयाचें नाहीं.

उर्व.-सखि, हें माझ्या अंत:करणांत स्मरत आहे, तथापि अत्यंत भयानें संशय उत्पन्न होतो. (दोघी इकडे तिकडे फिरतात).

चित्र.-सखि, पहापहा यमुनेच्या संगमानें अत्यंत पवित्र अशा ह्या भागीरथीच्या उदकांत प्रतिबिंबाच्या मिषानें आपलें स्वरूपच पहात आहे काय असें जें प्रतिष्ठान नगर त्याचें. शिरोभूषण भूत असें हें त्या राजर्षीचें भवन आहे तेथें आपण येऊन पोहचलों.

उर्व.-(उत्कंठा पूर्वक अवलोकन करून) अहाहा, हा एक भूतलावरील स्वर्गच आहे असें ह्मणावयास चिंता नाहीं. गडचें, चित्रलेखे, तो दीनावर दया करणारा राजर्षि कोठें असेल बरें ? हें प्रमदवन आहे हें जणो, नंदनवनाचा एक प्रदेशच आहे ह्यांत उतरून तो कोठें हें पाहूं (दोघी खालीं उतरतात).

चित्र.-(राजास पाहून) सखी, नूतन उदय पावलेला भगवान् चंद्र जसा चंद्रिकेची अपेक्षा करितो तसा हा राजर्षि तुझी अपेक्षा करीत आहे.

उर्व.-सखी, महाराजांचें दर्शन मला पहिल्या पेक्षाही अधिक संतोष देत आहे.

चित्र.--योग्यच आहे, तर मग ये, आपण महाराजा जवळ जाऊं.

उर्व.-मी इतक्यांत जवळ येत नाहीं, क्षणभर ह्या पडद्याच्या आड उभी राहून महाराज एकांतीं आपल्या मित्राशीं काय बोलत आहेत तें कान देऊन ऐकत्यें.

चित्र.-तुह्मी मर्जी असेल तसें. (दोघी तसें करतात

विदू.-महाराज, दुर्लभ जो तुमचा इष्टजन त्याच्या समागमाचा उपाय मला सुचला.

उर्व.-अशी कोणस्त्री धन्य असेल? जिचें चिंतन महाराज करीत आहेत. आणि ती आपल्या आनंदांत आहे.

चित्र.-सखि, अवकाश कां करितेस? ध्यान करून पहा ह्मणजे समजेल धन्य कोण तें.

उर्व.-सखि, एकाएकी ध्यान करून जाणावयास भय वाटतें.

विदू.-अहो महाराज, दुर्लभ जनाच्या सामागमाचा उपाय मला सुचला असें मी ह्मणतों हिकडे चित्त आहे काय?

राजा.-सांग सांग मित्रा, काय उपाय तो.

विदू.-महाराज, तुह्मीं झोपघ्या ह्मणजे स्वप्नांत तुह्माला तिचा समागम प्राप्त होईल किंवा पाटीवर उर्वशीचें चित्र लिहून त्याकडे पहात बसा ह्मणजे समागमाचें फळ होईल.

उर्व.-सखि, आतां ह्रदयास भरवसा देण्यास चिंता नाहीं.

राजा.-मित्रा, हे दोन्ही उपाय अशक्य आहेत पहा.

साक्या.

स्मरशरलागुनि सशल्य माझें
ह्रदय सख्या हें आहे ॥
स्वप्नीं संगमदात्री निद्रा ये
इल मज कशि पाहे ॥ १ ॥
चित्रीं जरि मी काढुनि पाहिन
सुमुखीतरिहे नयनीं ॥
अश्रूयेती काय करावें उपाय!
न सुचेच मनीं ॥ २ ॥

चित्र.—सखी, हें ऐकिलें नॉ ?

उर्व.-ऐकिलें, पण ऱ्हदयास पुरेसें झालें नाहीं.

विदू.—माझ्या बुद्धीचें सामर्थ्य इतकेंच बाबा.

राज.-(श्वसोछ्वास टाकून).

श्लोक.

कठिण बहुत माझ्या रोग चित्तांत ऐसा
मृदुतर ऱ्हदया हीती नजाणेच कैसा ॥
समजुनि अथवा मत्प्रेम, ती स्वप्रभावें
उगिच करि विनोद स्त्री विलास स्वभावें।१।
तिजवरि मन माझें लावुनी पंचबाण
नुपजवुनि फलातें त्याचिया हा अजाण ॥
करुनि विरसत्याला दुर्दशातेंचि पावो
करुनि करुनि पीडा स्वांतरीं धन्य होवो।२।

उर्व—(पाहून) मी इतकी निर्दय आहे असें महाराज समजताततनां ? काय करूं माझ्यानें महाराजा समोर धिट्टपणाने उभे रहावत नाहीं, या करितां माझ्या मनांत असें येतेंकीं, आपल्या प्रभावानें भूर्जपत्र निर्माण करून त्यावर आपलें वृत्त लिहून ह्यांच्या पु टाकावें.

चित्र--हो गडचे, हें माझ्या मनास येतें,

उर्व.-(पत्र लिहून पुढें टाकते).

विदू.-आश्चर्य आहे, मित्रा, हें काय रे ? मला खाव यास ही सर्पाची कांत तर आली नाहींनां ?

राजा.-(पाहून) अरे वेड्या, सर्पाची कांत कशाची ? हें भूर्ज पत्र आहे आणि ह्यावर काहीं अक्षरें लिहिलीं आहेत.

विदू.-मला असें वाटतेंकीं, तुझा विलाप ऐकून उर्वशीनें दृष्टी न पडतां तुझ्या सारखेंच तिचें प्रेम आहे असें सुचविणारें पत्र तुला पाटविलें आहे.

राजा-दैव करूं लागलें तर अघटित कांहीं नाहीं (पत्र घेऊन आणि वांचून) मित्रा, तुझा तर्क खरा रे खरा.

विदू-पत्रांत काय लिहिलें आहे तें ऐकावें असें माझ्या मनांत आहे.

उर्व-चांगलें, आर्या चांगलें, चतुर आहेस.

राजा-मित्रा, ऐक (असें बोलून पत्र वाचतो)

महाराज तुह्मावर माझें अत्यंत प्रेम असून आपण असें मनांत आणिलेंकीं, ही माझी व्यथा जाणत नाहीं, तसेंच मजवर आपलें अत्यंत प्रेम असून आपण माझी व्यथा जाणत नाहीं असें मीही मनांत आणिलें, असो, सांप्रत माझी दशी कशी आहे तें चरणा पाशीं निवेदन करत्यें, मृदू मृदू पारिजात पुष्पाच्या शय्येवर ही मला निद्रा येत नाहीं आणि नंदन वनांतील मंद मंद वायु माझ्या शरीरास अग्नी सारखा तापदेत आहे.

उर्व–सखी, महाराज या पुढें काय बोलतील कोण जाणे.

चित्र.-अगे, महाराजांचीं अंगें कोमलकमला सारखीं म्लान झालीं आहेत यावरून महाराज काय बोलतील हें समजत नाहीं काय ?

विदू.-अहाहा, फार चांगलें झालें, तुमच्या समाधानाचें कारण हें भुभुक्षिताला मला पोळयाचें संधानच उपस्थित झालें असें मी समजतों.

राजा–मित्रा, समाधानाचें कारण ह्मणून सांगावें काय पहा.

साक्या.

सुललित रचना रमणीयार्थ
प्रतिपदि होय जयांत ॥
तुल्य प्रीतीचें सूचक हें पत्र
भरे त्हृदयांत ॥ १ ॥
वाटे, उघडुनि नयन मदानन
मदिरेक्षणाननाशीं ॥
प्राप्त समागम होउनि बोले
समक्ष तीच्या पाशी ॥ २ ॥

उर्व.–या विषयीं आपली परस्पराची बुद्धि सारखी-च आहे.

राजा.–मित्रा, अंगुलीच्या घर्मानें पत्रावरील अक्षरें पुसतात या करितां हें पत्र तूं घे आणि ही माझ्या, प्रियेची ठेवच आहे असें समजून ह्याचें संरक्षण कर.

विदू.–तर मग ती उर्वशी आपलें मनोरथ रूप पुष्प दाखवून त्याचें फळ तुला दाखविण्यास विलंब कां करीत आहे ?

उर्व.–सखी, मी समोर उभी राहून बोलावयास भि-

त्यें, या करितां मला धैर्य येईपर्यंत अंमळ तूं महाराजा पुढें प्रगट होऊन माझ्या मनांत जें बोलावयाचें आहे तें बोल.

चित्र.--(राजा जवळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा.--चित्रलेखे, तुझें स्वागत असो. तिच्या बाजूकडे पाहून.

श्लोक.

सजान्हवीते यमुनेससंगमीं
तशीच पूर्वी तुजला ससंग, मी॥
तया सखीशी अवलोकिलें, तसा
न हर्ष देशी तिजवीण मानसा ॥ १ ॥

चित्र.-असेंच आहे, प्रथम मेघ पंक्ति दिसते, आणि मागून विद्युल्लता दिसते.

विदू.-(मनांत) मी ह्मटलेकीं, हीच उर्वशी असेल, पण तिची सखी आहे.

राजा.-हें आसन आहे, ह्यावर बसावें.

चित्र.-(आसनावर बसून) महाराज, उर्वशी मस्त-

कावर अंजळि पुढें करून विनंति करीत आहे.

राजा.-काय अज्ञा करीत आहे ?

चित्र.-अशी विनंति करीत आहे कीं, जेव्हां मला दैत्या पासून महत् संकट प्राप्त झालें तेव्हां महाराजानींच माझें संरक्षण केलें, सांप्रत महाराजाच्यां दर्शनानें उत्पन्न जो काम त्याणें मला अत्यंत पीडा दिली आहे यां करित्तां पुन्हा ही महाराजानीं मजवर दया करून मला या संकटांतून मुक्त करावें अशी माझी विनंति आहे.

राजा.-सखे, ऐक.

श्लोक.

सोत्कंठ प्रिय दर्शना बहुत
ती ऐसें खरें सांगसी
झाला आर्त पुरूरवा, तिज
मुळें हें कांन तूं पाहशी ॥
दोघांची समतोल, जाण चतुरे
प्रीती, करी योगहा
तप्तायासहतप्तलोह मिळतें
योजून देतां पहा ॥ १ ॥

१ तापलेलें अय म्हणजे लोह त्याशीं.

चित्र-(उर्वशीजवळ येऊन) सखि, तुझ्या प्रियत माला तुजहून अधिक मदनाची बाधा झाली आहे, हें पाहून त्याची दूती होऊन आल्यें आहें

उर्व.-(भयानें कंपित होउन) बरीकीगे आहेस, लवकरच मला सोडून जातेस.

चित्र.-(किंचित् हास्य करून) दोन घटकेनीं सांगेन, कोणास कोण सोडतें तें असो, आतां अंगावर पदर नीट घेऊन पुढें ये.

उर्व-(भीत भीत पुढें येउन लज्जा युक्त होऊन) महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा.-(हर्ष युक्त होऊन) सुंदरि,

आर्या.

मी जिंकिलें खरें आजि, तूं
मज्जय शब्द बोलतां, आला
पुरुषांतरास इंद्रापासुनि जय
शब्द, लभ्यन पराला ॥ १ ॥

(असें बोलून हात धरून उर्वशीला आसनावर बसवितो.

विदू.—(उर्वशीला) कशीगे तुझी हीचाल ? बरें, राजाचा प्रिय मित्र तशांत ब्राह्मण त्याला नमस्कार करावा तें कांहीं नाहीं.

उर्व.-किंचित् हसून नमस्कार करते).

विदू.-अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव (इतक्यांत पडद्यांत देवदूत बोलतो) चित्रलेखे, स्वस्थ बसलीस काय, त्वराकर उर्वशीला.

श्लोक.

प्रयोग तुह्मा भरतें मुनीनें
जो दीधला अष्टरस श्रमानें ॥
पहावया स्वाभिनया तयाला
इच्छा सुरेंद्रास असे सपाला ॥ १ ॥

(सर्व ऐकतात)

उर्व.-(ऐकून खिन्न होते).

चित्र.-उर्वशी, देवदूताचें वचन ऐकिलेंनों ? आतां त्वरा कर आणि महाराजांचा निरोप घे.

---

१ ज्यांत उत्तम प्रकारचे हाव भाव आहेत २ लोकपालसहितास.

७

उर्व.-(श्वासोच्छ्वास टाकून) सखे, माझ्या तोंडानें मला विचारवत नाहीं.

चित्र.-महाराज उर्वशी विज्ञप्ति करीत आहे कीं, मी परस्वाधीन आहें या करितां महाराजानीं मला आज्ञा द्यावी, ह्मणजे मजकडे देवेंद्राचा दोष येणार नाहीं.

राजा.-(अत्यंत दुःखानें) तुह्मी आपल्या स्वामीची आज्ञा मोडावी असें मी सांगत नाहीं॰ पण ह्या जनाचें स्मरण ठेवावें, इतकेंच सांगतों.

उर्व.-(वियोगदुःख दर्शवून) राजाकडे पहात सखी सहवर्तमान जावयास निघते).

राजा—(उसासा टाकून) हरहर, आतां डोळे असून निष्फळ आहेत.

विदू.-(राजास पत्र दाखवावयाच्या इछेनें) भूर्ज इतकें अर्धेंच बोलून (मनांत) अरे, मी उर्वशीच्या दर्शनानें अत्यंत विस्मित झालों, त्या मुळें तें भूर्जपत्र माझ्या हातून केव्हां पडलें त्याचें मला भान राहिलें नाहीं.

राजा.—मित्रा, तुझ्या मनांत काय बोलावयाचें आहे ?

विदू—माझ्या मनांत असें बोलावयाचें आहे कीं, उर्वशीं गेली ह्मणून तूं आंग टाकूनको, कारण तुजवर तिचें मन पूर्ण बसलें आहे या मुळें ती तुजवरील प्रेमबंध शिथिल करणार नाही.

राजा.—मित्रा, मला ही असेंच वाटतें कारण, तिणें प्रस्थान करतेवेळेस.

साक्यां.

शरीर तीचें खरेंच परवश.
परि त्हृदयस्वाधीन ॥
ठेंवियलें तें मांझ्या ठांयीं
उदकीं जैसा मीन ॥ १ ॥
श्वासोछ्वासद्वारें आंतुनि
काढियलें बाहेर
स्तनकंपानें, कळलें हें मज
ह्मणुनि असें मी धीर ॥ २ ॥

विदू—(मनांत) माझ्या त्हृदयास थरथर कांप सुटला आहे कारण हा केव्हां भूर्जपत्राचें नांव काढील कोण जाणें.

राजा.—मित्रा, आतां उत्कंठित झालेलें माझें मन